

KAPITTEL 3

Grenser for fellesskap

Mangfold og uenigheter i lys av 22. juli

Rojan Tordhol Ezzati, stipendiat, Institutt for fredsforskning (PRIO) / Universitetet i Oslo

Abstract

This chapter explores expressions of the collective «we» in light of the July 22, 2011 terror attacks in Norway. In the first few weeks following the attacks, politicians, journalists, commentators, and members of the general public turned to «the nation» and «values» as common determinants that unified the majority of the people – across otherwise reigning ethnic, religious, and political differences. As time passed, however, existing differences and disagreements regarding precisely ethnic, religious, and political diversity re-emerged. This chapter mainly relies on semi-structured interviews with individual members of the general public and individuals in influential public roles (forty and twenty-one interviews, respectively). Given the perpetrator's anti-immigrant, anti-Muslim, and anti-establishment sentiments, the interviewees experienced that, in light of the attacks, the space to discuss immigration, religion, and ethnic diversity became further limited. For many, this development reinforced understandings of a polarized public sphere divided between dichotomies of «pro-» and «anti-»: immigration, Islam, and racist practices. Experiencing a limited space for nuance and a heterogeneity of views, some interviewees withdrew from engaging in these debates with those they disagreed with; others dismissed them altogether. The chapter thus empirically brings to the fore experiences of a limited space for, and recognition of, disagreements in sensitive debates about immigration, religion, and ethnic diversity, and some of the implications of such a limited space for democracy.

DOI: <https://doi.org/10.23865/noasp.37.ch3>

Kapittel 3 i: Syse, H. (red). (2018), *Norge etter 22. juli. Forhandlinger om verdier, identiteter og et motstandsdyktig samfunn*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.

Lisens CC-BY 4.0

Introduksjon

Det er når nasjonen vår blir satt på prøve, at styrken, samholdet og motet til det norske folk blir tydelig. Nå står vi fast ved verdiene våre.

Jeg holder fast ved troen på at friheten er sterkere enn frykten.

Jeg holder fast ved troen på et åpent norsk demokrati og samfunnsliv.

Jeg holder fast ved troen på våre muligheter til å leve fritt og trygt i vårt eget land.

H.M. Kongens tale etter tragediene i Oslo og på Utøya, 23. juli 2011¹

Den mobiliserende og samlende kraften i «våre verdier» og «vår nasjon» var tydelig rett etter 22. juli, her eksemplifisert ved H.M. Kongens ord dagen etter ugjerningene. Gjerningsmannen skulle ikke få oppnå sitt mål om å ødelegge «våre verdier» og «oss» som et folk og en nasjon. Budskapet var sterkt og samlende, og formuleringer om «verdier» og «nasjonen» fremstod som passende. Som retningsgivende idealer kan verdier samle oss, det store flertallet. Det samme gjelder nasjonen, som det vi kan kalle et forestilt fellesskap (Anderson 2006) og samtidig en politisk og territorielt definert realitet. Som retningsgivende idealer og forestilte fellesskap oppleves verdier og nasjonen som om de besitter evnen til å inkludere mange, på tvers av ellers utbredte skillelinjer som etnisitet, religion, klasse og politisk ståsted. Nettopp dette iboende potensialet til å inkludere mange gjør samtidig grensene for «våre verdier», og likeså «vår nasjon», diskuterbare. I 22. juli-sammenheng medførte dette spørsmål som for eksempel: Nøyaktig hva innebærer et styrket *demokrati*? Hvor går grensen mellom *åpenhet* og *trygghet*? Skal *samholdet* i nasjonen også gjelde gjerningsmannens rett til å få en rettsak og dømmes for sine ugjerninger på lik linje med andre? Disse spørsmålene ble stilt i samsfunnsdebatten og rundt middagsbord i hele Norge.

I dette kapitlet ser jeg nærmere på uttrykk for «det kollektive vi», spesielt gjennom formuleringer om «verdier» og «nasjonen». Disse formuleringene kom til uttrykk i vår selvforståelse i møte med gjerningsmannen og den ekstremismen han representerer, både umiddelbart etter og i de første årene etter 22. juli 2011. Som abstrakte størrelser, og samtidig

¹ Kongens tale 23. juli 2011: <http://www.kongehuset.no/tale.html?tid=92854&sek=26947&scope=0>

gjenkjennbare i folks hverdagsliv og forståelser, har verdier og nasjonen et potensial til å mobiliseres i formuleringer om «vi» og «de andre», «oss» og «dem». Kritiske hendelser (Das, 1995), altså begivenheter utenom det vanlige, som det tragedien 22. juli var, får frem det samlede potensialet som er iboende i «verdier» og i «nasjonen». Over tid trer imidlertid uenighetene frem, etter hvert som mye går tilbake til det ordinære og hverdagslige. Disse uenighetene omhandler gjerne nettopp verdier, og hvor grensene for nasjonen går.

Nedenfor begynner jeg med å skissere teorien jeg baserer meg på, før jeg presenterer datagrunnlaget for kapitlet. Deretter følger tre analyse-deler, der jeg er interessert i eksplisitte formuleringer om «verdier» og «nasjonen», og hvordan disse formuleringene gir uttrykk for de fellesskapene som enkeltindivider identifiserte seg selv og andre med i kjølvannet av 22. juli.

«Vi» og «oss»

Identitet, både på et individuelt og på et kollektivt nivå, har vært tema for analyse og diskusjon innenfor mange akademiske disipliner, deriblant i sosiologi og migrasjonsstudier, som er mine fagfelt. Kollektive identiteter, her satt i flertall for å påpeke og minne om deres flersidige karakter, er relasjonelle, situasjonsbestemte og dynamiske (Eriksen, 1995, s. 427): De er relasjonelle fordi de defineres i forhold til andre identiteter og andre kollektiver. De er også langt på vei situasjonsbestemte, da deres relevans varierer fra én situasjon til en annen. Videre kan de sies å være dynamiske fordi de ikke har en permanent eller objektiv eksistens, selv om noen identiteter er mer institusjonaliserte enn andre. Dette på samme tid relasjonelle, situasjonsbestemte og dynamiske innebærer et «vi» (som subjekt) som ser seg selv som et internt fellesskap. Samtidig ser dette vi-et oftest seg selv i forhold til et eksternt andre, altså et «oss» i motsetning til «dem» (Eriksen, 1995).

Når det gjelder nasjonal identitet, innebærer dette relasjonelle, situasjonsbestemte og dynamiske at det er uenigheter om grensene for nasjonen, og hvem som faller henholdsvis innenfor og utenfor (Eriksen, 2011, s. 19). I offentligheten så vel som blant befolkningen generelt er det uenighet om hvordan nasjonen skal avgrenses symbolsk og demografisk – hvem

som skal inkluderes og på hvilke betingelser (Eriksen, 2011, s. 17) – for eksempel basert på blodsband, fødested eller faktisk deltakelse i fellesskapet. Om man forstår nasjonal identitet som basert på blodsband (biologisk), fødested (byråkratisk) eller deltakelse i fellesskapet (empirisk), resulterer det i ulike grenser. Er det bestemt ut ifra fødested, blir alle som er født i Norge, norske statsborgere. De er da, rent byråkratisk, som norske å regne. Likevel vil deres opplevelse av norskhet i hverdagslivet være avhengig av flere faktorer. Det kan være personens egen følelse av å være norsk eller ikke. Dette igjen kan være knyttet til hennes opplevelse av å bli sett som norsk. Mange mener for eksempel at norskhet er genetisk betinget og krever blodsband som går tilbake i tid. Hvor langt tilbake i tid vil også variere avhengig av hvem man spør. I praksis bedømmes dette imidlertid ut ifra synlige markører som personens navn, utseende og – i noen tilfeller – religion. Det innebærer blant annet at betydningen av disse markørene, og hvem som faller innenfor og utenfor kategorier av «vi» og «de andre», «oss» og «dem», er geografisk, kontekstuell og tidsmessig betinget. Disse kategoriseringene spiller inn i enkeltindividets forståelser av seg selv og andre, der inndelinger etter blant annet religion og etnisitet inngår. Selv om «etnisitet» ofte blir brukt løst, og det legges ulike tilnærminger og forståelser i begrepet, er det bred enighet om at det har med grupperelasjoner og klassifiseringen av folk å gjøre (Eriksen, 2010, s. 5). I tillegg kommer religion ofte inn i bildet. Det gjelder spesielt islam, der kategorien «muslim» i praksis ofte blir betegnet som en etnisk gruppe.

Uansett om de artikuleres gjennom «nasjonen», «verdier» eller andre skillelinjer, oppleves skiller mellom «oss» og «dem» som naturlige for mange i deres forståelser av seg selv og andre. Slike oss-og-dem-relasjoner kan imidlertid utgjøre et problem i visse situasjoner der den/de Andre oppfattes som en fare eller en trussel (Eriksen, 1995, s. 427). Det gjelder for eksempel ekstreme ideologier som ekskluderer dem som ikke deler blodsband med majoritetsbefolkningen i en nasjonalstat. Chantal Mouffe (1999, 2005) er opptatt av konfliktfylte relasjoner der man ser hverandre som fiender heller enn som meningsmotstandere. Hun argumenterer for at det alltid vil finnes uenigheter basert på interesser og følelser, og at det først og fremst gjelder å sørge for at uenighetene får riktige utløpskanaler. Etter hennes oppfatning skal det moderne demokratiet legge til rette for at de uenige partene behandler hverandre som meningsmotstandere som

er uenige med hverandre, snarere enn fiender som er ute etter å ødelegge hverandre. Uenighetene må anerkjennes, samtidig som man er enige om å tilhøre det samme fellesskapet. Det er dette Lars Laird Iversen (2014) har betegnet som et uenighetsfellesskap. Med dette begrepet påpeker Iversen (2014, s. 114) at selv om det i dagens Norge (og Europa) er «en utbredt forestilling at nasjonale fellesskap er 'basert' på felles verdier», er nasjonens fundament i form av demokratiet «ikke primært et sett av verdier, men et system for å håndtere uenighet».

Som jeg var inne på innledningsvis, er verdier og nasjonen gode verktøy som identitetsmarkører for det kollektive «vi», og for å skille mellom «oss» og «dem». Dette henger sammen med at de er abstrakte og anerkjente som viktige for fellesskapet, men samtidig gjenkjennbare i enkeltindividers hverdagsforståelser. Begge disse begrepene er imidlertid gjenstand for omtale som statiske enheter som «vi» er blitt enige om en gang for alle, noe som resulterer i en gjensidig utelukkende dikotomi mellom «oss» og «dem». I kontrast til denne statiske forståelsen demonstrerer den umiddelbare responsen på 22. juli det dynamiske ved oss-og-dem-relasjoner. I krisesituasjonen hadde denne dikotomien en samlende effekt: «Vi», det store flertallet, var forent gjennom våre verdier innenfor nasjonens grenser, mot gjerningsmannen og de (antatt få) som var enige i hans handlinger. I det videre forløpet ble fellesskapsresponsen et symbol på nasjonen. I andre situasjoner kan slike dikotomier ha en splittende effekt. Som Eriksen (2010, s. 121) forklarer, kan symboler på nasjonen både splitte og forene befolkningen. Nettopp fordi de er åpne for flertydige fortolkninger, kan de skape en fellesskapsfølelse blant folk som ellers ser hverandre som forskjellige.

Det er den splittende tilnærmingen vi oftest er vitne til i innvandringsdebatte. Her gjentas utbredte utsagn om at «våre verdier, som frihet og likestilling, er truet av innvandreres (muslimers) verdier». Ved nærmere ettersyn er imidlertid både «våre verdier» og «nasjonen» altså begreper der betydningen preges av uenigheter om hvem som faller innenfor og utenfor. For å ta verdier som et eksempel, tilnærmer sosiologisk teori seg dem oftest som retningsgivende og vedvarende idealer som det er kollektiv enighet om (Hitlin & Piliavin, 2004). Selv om det er bred enighet om visse verdier som idealer, finnes det til enhver tid uenigheter om hvordan verdier utformes, hva de innebærer, og hvilke implikasjoner de har

for «oss» (Ezzati, 2017a) – som fellesskap, som samfunn og som nasjon. I dette kapitlet ønsker jeg å fremheve uenighetene og det dynamiske ved disse prosessene. For i størst mulig grad å få frem denne flersidigheten, der vi i praksis identifiserer oss med mange andre avhengig av situasjoner, relasjoner og dynamiske prosesser som disse er del av, vil jeg i det følgende bruke begrepet «identifikasjon» fremfor «identitet». Dette er i tråd med Rogers Brubaker og Frederick Coopers kritikk av utviklingen i samfunnsvitenskapelige så vel som humanistiske tradisjoner. De mener at mange bruker begrepet «identitet» for løst og for lite kritisk, slik at det har endt opp med å bety alt og ingenting (Brubaker & Cooper, 2000, s. 1). Etnisitet, innvandringsbakgrunn og religion er vel å merke bare noen av mange mulige identifikasjonslinjer, selv om disse er blant de mest betente skillelinjene i dagens Europa.

Datagrunnlaget

Kapitlet baserer seg på min ph.d.-avhandling, innenfor rammen av det større NECORE-prosjektet. Avhandlingen tar for seg den samfunnsmessige responsen til 22. juli fra et kollektivitetsperspektiv, med de uttrykk for fellesskap, bestridelser og identifikasjoner som dette innebærer. Jeg ønsket å belyse denne tematikken både fra tiden umiddelbart etter 22. juli og fra månedene og årene som fulgte, og jeg ønsket å benytte forskjellige perspektiver. Derfor har jeg arbeidet med fire datasett, som vil resultere i hver sin artikkel i avhandlingen. Dette kapitlet trekker sammen noen av trådene fra ulike datasett i en analyse av formuleringer om «verdier» og «nasjonen». Tabell 3.1 beskriver de fire datasettene og analysemetodene jeg her baserer meg på:

Tabell 3.1: Datasett og metode for analyse.

Metode	Data	Tidsperiode
TV-analyse	Nyhetsdekningen av 22. juli på TV2 og NRK	22. juli 2011–29. juli 2011
Tekstanalyse	298 kronikker om 22. juli i <i>Aftenposten</i> , <i>Dagbladet</i> og <i>Dagsavisen</i>	22. juli 2011–31. juli 2014
Intervjuer	21 intervjuer med personer med innflytelse i samfunnet og i samfunnsdebatten	Utført oktober 2014–april 2015
Intervjuer	40 intervjuer med enkeltindivider bosatt i Oslo eller i en by på Sørlandet	Utført april 2015–november 2015

TV-analysen inkluderer nyhetsdekningen av 22. juli på NRK og TV2 i den første uken etter terrorangrepene. Jeg har fokusert på hvordan journalister og deres intervjuobjekter, kommentatorer, politikere og ledere snakker om den umiddelbare, kollektive responsen til 22. juli (Ezzati, 2017b). Datamaterialet har jeg fått tilgang til gjennom *Communication Studies Archive* ved UCLA (se også Steen og Magalong, kapittel 10 i denne boken). Tekstanalysen inkluderer kronikker om 22. juli publisert i Aftenposten, Dagbladet og Dagsavisen over en treårsperiode, og som jeg har fått tilgang til gjennom den nasjonale databasen *Retriever*. I analysen av dette materialet har jeg konsentrert meg om formuleringer om «verdier», som jo ble et nøkkelbegrep i lederfigurers og andre aktørers ytringer etter 22. juli, med vekt på deres uttrykte forhold til «hvem vi er» (Ezzati, 2017a).

De semistrukturerte intervjuene handlet om informantenes forståelser av etnisk og religiøst mangfold i lys av 22. juli, og fremstillingene av disse temaene i den offentlige debatten. Jeg og Marta Bivand Erdal har intervjuet personer med innflytelse i samfunnet og i samfunnsdebatten. Disse inkluderer politikere, NGO-representanter, byråkrater og samfunnsdebattanter (Ezzati & Erdal, 2017). Dette er det som i faglitteraturen gjerne omtales som «eliter» (Harvey, 2011). Disse informantene har hatt med etterdønningene av terroren å gjøre gjennom sitt arbeid eller sitt øvrige engasjement. De 40 enkeltindividene jeg intervjuet i Oslo eller på Sørlandet (Ezzati, 2017c), har ikke måttet forholde seg til 22. juli på samme måte. De inkluderer heller ikke overlevende eller etterlatte. Flertallet av de til sammen 61 intervjuede personene har ikke innvandrerbakgrunn, men inkluderer personer med ulike religioner (kristne, muslimer, jøder) og ulik grad av religiøsitet (fra aktive medlemmer i et trossamfunn til ateister), samt et bredt spekter av politiske meninger.

Jeg har benyttet en induktiv tilnærming til dataene, der jeg har gått frem og tilbake mellom empiri og teori. Det innebærer blant annet at jeg har kodet og analysert det skriftlige materialet (intervjutranskripsjoner og kronikker) ved hjelp av *NVivo software for qualitative research*, samtidig som jeg har søkt etter relevante teorier som kunne være nyttige for å belyse empirien fra et kollektivitetsperspektiv.

Selv om jeg i det følgende baserer meg på alle de fire datasettene og analysen av disse (markert med referanser til hver sin artikkel), oppgir

jeg av plasshensyn kun sitater fra de 40 intervjuene med enkeltindivider i Oslo og på Sørlandet.

Individ og fellesskap

Responsen rett etter 22. juli, i form av rosetog, rosehav og ytringer i mediene, fokuserte på fellesskapet og solidariteten som fantes og som var klart til å mobiliseres. Denne responsen ble også symbolet på hvem «vi» er – en nasjon som reagerer samlet og fredelig på voldelige handlinger. Flere informanter pekte på dette som en nærmest intuitivt innebygd reaksjonsevne, «en ryggmargsrefleks», som en av dem kalte det. En kvinne i 40-årene, bosatt i Oslo,² uttrykte det slik: «Jeg tenker jo at det sier noe om de grunnleggende verdiene i det norske samfunnet, at når man blir satt på prøve, så kommer det frem.» Formuleringer om nasjonen og verdier er godt egnet som et nærmest intuitivt svar på terror. Som en mann i 50-årene, bosatt på Sørlandet, sa det da jeg spurte hva han tenkte om reaksjonene den første tiden etter 22. juli: «Jeg tenkte at det er en sterk opplevelse at vi som nasjon står samlet om noen verdier, og de er vi villige til, i en sånn situasjon, å uttrykke sammen med dem som til vanlig er våre meningsmotstandere.» Det «vi» – flertallet – har til felles, kan altså komme særlig godt frem i det ekstraordinære som krisetider medfører. Men som denne informanten er inne på, betyr ikke dette at uenighetene forsvinner. En studie om minne-merkingene og de offentlige uttrykkene for ritualer etter 22. juli har for eksempel vist at det var politiske skillelinjer blant dem som deltok i rosetogene og andre fellesmarkeringer: SV-velgere var de som med størst sannsynlighet deltok, mens FrP-velgere var de som med minst sannsynlighet deltok (Botvar, 2013). Fellesskapsreaksjonene kan derimot tyde på at mange opplevde at uenighetene var av mindre betydning, og at det nasjonale fellesskapet var mer viktig i krisetider. Dette taler for «nasjonens vedvarende evne til å skape sterke abstrakte fellesskap» (Eriksen, 2011, s. 17).

Samtidig som fellesskap var i fokus, var det mange i det offentlige rom som uttrykte en viss lettelse over at det ikke var ekstreme islamister som

2 Jeg har valgt å beskrive informantene med alder, kjønn og bosted, uten tildelte pseudonymer, og refererer ikke til den samme informanten flere steder i kapitlet. Med mindre annet er oppgitt, har den siterte informanten ikke innvandrerbakgrunn.

stod bak angrepene. Denne lettelsen kommer også frem blant informantene. Ett eksempel er en kvinne i 40-årene, bosatt på Sørlandet, som sa det slik:

En av de første tingene en tenkte, var jo «takkk og lov for at det ikke var en utlending som hadde gjort det». Jeg var utrolig takknemlig for at det var en nordmann, for jeg tror ikke vi hadde kommet igjennom det med så mye verdighet hvis det hadde vært en utlending; dessverre, det tror jeg ikke.

Med skillet mellom «nordmann» og «utlending» skiller hun formodentlig ikke bare mellom personer med og uten norsk statsborgerskap, men også mellom etnisk norske personer og personer med innvandrerbakgrunn (for mer om enkeltindividets måter å skille mellom «nordmann» og «utlending» på, se Erdal, kapittel 2 i denne boken). Selv om denne informanten også mer generelt eksplisitt skilte mellom «nordmenn» og «utlendinger», peker kategorien «utlending» i denne sammenheng på islamistiske terrorister. Den underforståtte betydningen er at et slikt scenario hadde skapt et større skille i befolkningen, slik at den samlede fellesskapsresponsen ville vært vanskeligere å oppnå og opprettholde. Sånn sett er lettelsen over at det ikke var islamistiske terrorister som stod bak angrepene, en indikasjon på de flyttbare grensene for nasjonen. Og at disse ikke er definert og bestemt en gang for alle, men kan variere over tid. Slik sa en kvinne i 50-årene, bosatt på Sørlandet, det: «Jeg tror samfunnet [med 22. juli] har blitt mer åpent for mangfoldet og at han har mislyktes i sin *quest*. Foreløpig i hvert fall, helt til det kommer en muslimsk terrorgruppe. Hvis det skulle skje, da snus det igjen. Da får han rett.»

Implikasjonene av et tenkt scenario der gjerningsmannen var tilknyttet Al Qaida eller en annen islamistisk organisasjon som tyr til terror, var også noe informanter med innvandrerbakgrunn, og spesielt de med et muslimsk utseende, uttrykte å ha kjent på. En av disse var en mann i 40-årene som var født i Pakistan og bevisst hadde valgt å bosette seg på vestkanten i Oslo for å komme bort ifra det pakistanske miljøet han hadde vokst opp i på østkanten. Han formulerte seg slik om ettermiddagen 22. juli, før gjerningsmannen var pågrepet:

Jeg var ute og løp en tur, der vi bor, det var en veldig sånn trykt stemning, overalt. Det var liksom litt vakuu rundt det. Jeg bare kjente at det ... det opplevdes ikke som truende, men det var første gang jeg tenkte: «fy fader», siden jeg har litt

annen hudfarge, «nå er det sikkert en del folk som ser på meg i lys av det som har skjedd.

Opplevelsen av lettelse over at gjerningsmannen var den han var, da nasjonen stod overfor terror, peker altså på muligheten for at de umiddelbare fellesskapsreaksjonene var betinget. Man har vel å merke sett liknende spontane uttrykk for et nasjonalt og verdibasert fellesskap som reaksjon på terrorangrep andre steder i Europa, deriblant i Frankrike (Ezzati, 2017b). At slike spontane reaksjoner også har funnet sted som respons på angrep utført av IS og IS-sympatisører, bekrefter at verdier og nasjonen oppleves som intuitivt samlende krefter for å mobilisere fellesskap i krisetider, uavhengig av om trusselen og angrepet kommer fra et etnisk og religiøst «oss» eller «dem». Samtidig har den kollektive responsen på disse angrepene vært noe mindre entydig enn det den var i Norge. Dette kan tyde på at det kan ligge noe i den lettelsen mange av informantene uttrykte å ha kjent på etter 22. juli.

En annen forskjell fra andre store terrorangrep i Europa i nyere tid ligger i at 22. juli-angrepene ble utført av én gjerningsmann uten et offisielt nettverk i ryggen, noe som ble fastslått som det mest sannsynlige få dager etter hendelsen. For det første ble det lettere å vende tilbake til hverdagen for dem som ikke var direkte rammet, uten videre frykt for at flere gjerningsmenn skulle slå til. For det andre ble det lettere å anse gjerningsmannen som et enkeltindivid, på utsiden av fellesskapet. Dette kommer også frem i informantenes refleksjoner om årsakene til terrorangrepene. De fleste så disse årsakene som en blanding av individuelle faktorer og samfunnsmessige mønstre. Men der noen hovedsakelig så gjerningsmannen som et psykisk sykt individ, så andre ham som del av bredere strømninger preget av rasisme og etnisk nasjonalisme. Forskjellen mellom disse synene på gjerningsmannen har hatt konsekvenser for forståelsen av 22. juli. Dersom gjerningsmannen er psykisk syk, har han lite med «oss» å gjøre. Vi kunne ikke ha gjort så mye mer for å hindre ham på hans vei mot voldelige handlinger, annet enn å ha et bedre helsevesen som kunne fange opp sykdommen hans og sørge for psykiatrisk oppfølging. Som et enkeltindivid har «vi» også gjort det som skal til ved å la ham sone sin tildelte straff i fengsel, avsperrret fra resten av samfunnet. Som en del av bredere strømninger, derimot, er han en av oss: en etnisk

norsk mann fra Oslo vest som ble inspirert av, og delte tankegods med, andre som fremdeles er del av samfunnet.

Ulikhetene i forståelser av sammenhengene mellom individ og fellesskap peker tilbake på de diskuterbare og flyttbare grensene for nasjonen, og hvem som faller innenfor og utenfor (Eriksen, 2011, s. 19). Samtidig står nasjonen for et abstrakt forestilt fellesskap (Anderson, 2006) som kan samle folket på tvers av etnisitet, religion og klasse i det hverdagslige og gjenkjennbare. I dette tilfellet er det gjerningsmannen, eventuelt sammen med dem som er enige i hans handlinger, som ekskluderes. Analysen over viser at formuleringer om nasjonen og verdier er godt egnet som et nærmest intuitivt svar på terror, ved å fremheve det store fellesskapet i den ekstraordinære situasjonen som krisetider medfører. Men hva når samfunnet etter hvert skal vende tilbake til det ordinære og hverdagslige?

Rom for uenighet

På spørsmål om den kollektive responsen i det umiddelbare kjølvannet av 22. juli uttrykte stort sett alle informantene at de satte pris på fellesskapsfokus, både den gang og når de så tilbake på det i intervjusituasjonen tre–fire år senere. Likevel uttrykte mange at de også satte pris på at det ble åpnet opp for bestridelser igjen – etter hvert som samfunnet vendte tilbake til det (tilsynelatende) ordinære etter en konsensus- og fellesskapspreget periode (Ezzati & Erdal, 2017). Dette opplevde de også som en naturlig utvikling, slik en mann i 50-årene, bosatt på Sørlandet, sa det: «Sånn er mennesket skapt; så fort som mulig vil man tilbake til hverdagen. Men jeg har ikke noen formening om det skjedde for fort eller ikke ... jeg vet det var mye fokus på det i etterkant.» Informanten uttrykker her behovet for å vende tilbake til hverdagen og anerkjenner samtidig at han er klar over at det var uenigheter om hvorvidt denne tilbakevendingen kom for fort eller ikke.

Flere informanter, både blant enkeltindividene og blant samfunnsdebattantene, satte også spørsmålstejn ved konsekvensene av den umiddelbare fellesskapsresponsen over tid. Noen var opptatt av den manglende vektleggingen av eksisterende høyreekstremisme og rasisme som en del av årsaken til at angrepene kunne finne sted, og at vi som samfunn heller

ikke etter 22. juli hadde greid å ta de vanskelige debattene om høyreekstremisme og rasisme. Flere satte dette i sammenheng med nettopp vektleggingen av det samlede og nærmeste enhetlige fellesskapet etter angrepene, da rosehav og rosetog var i sentrum med det eksplisitte formål å bevise at gjerningsmannen ikke skulle få oppnå sitt mål om å splitte «oss». Andre mente at fellesskapsresponsen bidro til å gjøre det vanskeligere å diskutere noe av det som gjerningsmannen reagerte på, herunder en manglende anerkjennelse av at en del av befolkningen opplevde at samfunnet utviklet seg for fort når det gjaldt innvandring, modernisering og globalisering. For eksempel sa en kvinne i 50-årene som jeg intervjuet på Sørlandet at det er «få kritiske røster som har våget å ta opp selve problematikken som gjerningsmannen reagerte på»: «Jeg synes det er litt pinlig at diskusjonen ikke har blitt særlig tilspisset. Jeg hadde forventet at vi skulle våge litt mer etter å ha sett hva det var gjerningsmannen reagerte på. Men det er ikke så lett, slike røster blir holdt nede.» Dette med innvandringskritikk som blir holdt nede, er en gjenganger i den offentlige debatten. Vi får ofte høre at det stort sett er folk på ytre høyre fløy eller såkalte nettroll som uttrykker seg på på den måten. Denne kvinnen, og flere som uttrykte liknende synspunkter, identifiserte seg ikke med høyresiden i norsk politikk. De var ikke nødvendigvis spesielt negative til innvandring heller. Likevel så de 22. juli delvis som et resultat av en bredere strømning i samfunnet som preges av en mangel på rom for meningsmangfold, der også de som er kritiske til innvandring, får komme til og blir lyttet til.

Der noen altså så 22. juli som forbigåtte muligheter til virkelig å snakke om eksisterende rasisme og etnisk nasjonalisme som ekskluderer deler av befolkningen basert på rase og blodsbånd, så andre tilsvarende forbigåtte muligheter til å snakke om det manglende rommet for innvandringskritikk. I motsetning til det vi ofte får høre i samfunnsdebatten, var ikke slike oppfatninger fordelt på høyre-venstre-aksen i norsk politikk. Nettopp denne tendensen til todelingen mellom antakelser om «den politisk korrekte venstresiden» versus «den innvandringskritiske høyresiden» var noe som gikk igjen i mange av intervjuene. Flere uttrykte opplevelsen av at «normalen» er blitt at uenigheter i form av svart-hvitt-bilder med lite rom for nyanser dominerer, ikke minst på grunn av mediernes fokusering på konflikt og politikernes søken etter makt gjennom forsøk på å skille

seg ut fra andre politikere. En kvinne i 50-årene, bosatt i Oslo, reagerte på det hun opplevde som økt polarisering i samfunnsdebatten:

Jeg tror vi snart må kunne snakke sammen litt voksent, for det som er problemet nå, det ser vi på politikerne, er at man er enten for eller imot [innvandring]. Men du kan være begge deler, du kan faktisk være for [innvandring], men se at det er problemer som vi må løse.

Hun fulgte med på politiske debatter og var siden barndommen blitt opplært til å ha sine egne meninger og stå for dem. Når det gjaldt innvandringsdiskusjoner, så hun at det var så sterke meninger i dette for-eller-imot-klimaet at hun stort sett lot være å diskutere med dem hun var uenig med. Dette utgjør et generelt mønster i intervjumaterialet: Mange av informantene, både blant personer med engasjement og innflytelse i samfunnsdebatten (Ezzati & Erdal, 2017) og blant enkeltindivider i deres hverdagsliv (Ezzati, 2017c), opplevde et debattklima preget av sterke fronter og med lite rom for nyanser. Resultatet var at de vegret seg for å delta i debatter om innvandring og etnisk mangfold, og i noen tilfeller at de bevisst trakk seg tilbake fra slike debatter, om det nå var i offentligheten eller i deres egen hverdag.

Gjennom det at noen vegrer seg for å delta i det de opplever som sensitive, konfliktfylte og polariserte debatter om etnisk og religiøs mangfold, kommer vi inn på det Mouffe (1999, 2005) betegner som å møtes som fiender – i motsetning til å møtes som meningsmotstandere i håndteringen av uenighet. Hun argumenterer for at slike fienderelasjoner vil føre til økt konflikt og polarisering. Som også Eriksen (1995, s. 427) er inne på, er det kort vei fra det naturlige i å se «oss» i et relasjonelt forhold til «dem» til en utvikling der den/de Andre oppfattes som en trussel. Rom for nyanser og et meningsmangfold langs de mange skillelinjene som folk anvender, er viktig for å motvirke en slik utvikling. Neste del av kapitlet viser at mange av informantene også opplevde manglende rom for nyanser i offentlige debatter om religion og religiøsitet.

Religion og sekularisering

Flere av informantene, både blant de troende og de ikke-troende, reagerte på manglende rom for nyanser om religiøs tro i det offentlige ordskiftet.

Særlig intervjuene på Sørlandet bar, jevnt over, preg av at kristendommen var en større del av informantenes hverdag her enn i Oslo (i tråd med forskning på dette, se for eksempel Repstad & Henriksen, 2005). En kvinne i 40-årene beskrev riksmedienes gjengse fremstilling av nettopp den utbredte kristentroen på Sørlandet som noe «eksotisk og rart». Hun oppga homofilidebatten som et eksempel:

Hvis en ikke går i en menighet, så tenker jeg at hvis man bare hadde lest i avisen, så måtte de jo tro at det eneste vi snakket om på kirkekaffen, var hvordan vi skulle fryse ut de homofile. Men det er jo aldri ... i den menigheten jeg går i, er det jo aldri noen sak. Det [homofili] blir så utrolig sjeldent diskutert. Baserer du deg bare på media, så skulle du tro at det er det eneste vi snakker om.

Denne informanten opplevde at det var lite rom for ulike syn i samfunnsdebatten, om det så gjelder religionskonservative syn i det sekulære Norge, eller aksept for at det finnes personer som ikke er enige i at alle innvandrere skal være velkomne til Norge – noe hun også satte i sammenheng med 22. juli: «Det at noen mennesker tenker det han gjorde – vi vil på en måte ikke at de skal uttrykke det», sa hun.

Også fra et ikke-religiøst perspektiv opplevde flere det som uheldig at nyansene forsvant i religionsdebatten. Enkelte påpekte at dette delvis skyldtes at den offentlige debatten om religion nærmest ble sidestilt med debatt om islam og muslimer. En pensjonert mann, bosatt i Oslo, sa at FrP pleide å bli kritisert for å knytte politikk til islam, men at å gjøre dette nå har blitt ganske bredt akseptert. Han mente at et slikt ensidig fokus på islam gjør at man står mellom enten å akseptere en negativ fokusering på islam og muslimer eller å unngå problematisering av islams rolle i samfunnet. Han opplevde det som at dette igjen fører til at han, og mange andre ikke-religiøse personer, unngår å snakke kritisk om religionens rolle i et ikke-så-religiøst-Norge for å unngå det han beskrev som «å trå på muslimske tær». Dermed blir det en mangel på en bredere diskusjon om religion som også inkluderer kristendommen, noe han – som en ikke-religiøs person – savnet i den offentlige debatten. Etter hvert er det kommet mye forskning som omhandler hvordan den vedvarende negative fokuseringen på islam påvirker muslimers selvbylde og bylde av samfunnet (se for eksempel Ewing, 2008; Ezzati, 2011). Denne oppmerksomheten

rundt islam fører dermed også til at nyansene i religionsdebatt generelt forsvinner fra samfunnsdebatten. Til tross for mye snakk om islam og muslimer tyder intervjumaterialet på at det i bunn ligger en friksjon mellom religiøsitet og sekularisering. En ikke-religiøs kvinne i 50-årene, bosatt i Oslo, beskrev det på denne måten:

Det er fortsatt islam som blir diskutert, og det har med at vi på en måte avkristnes, at mange velger å ikke døpe barna sine ... Vi lever i et kristent land, vi blir jo for så vidt oppdratt i de kristne verdiene, men vi er ikke så ivrige på religion, og det synes jeg debatten bærer en del preg av – at vi er litt sånn lunkne religiøse, også satt opp mot disse ekstreme islamistene. Og da synes jeg vel ofte at frykten for islam kommer veldig godt frem, [ved] at vi er redd for å bli overkjørt.

Det at frykten for islam delvis kommer av en friksjon mellom religiøsitet og sekularisering i samfunnet, kom også frem blant noen av de personlig kristne som jeg intervjuet. En mann i 50-årene på Sørlandet uttrykte det slik:

Jeg tror at hvis man har et mer solid forankret ståsted i sin egen religion, så er det også lettere å akseptere andre religioner fordi folk som ikke har noe forhold til sin religion, de ser kanskje ikke verdien i at andre kjemper for sin religion.

I et slikt perspektiv kan altså det å tro, uansett religion, fungere fellesskapsdannende. Noen pekte i den forbindelse på de felles verdier som blir uttrykt i de store verdensreligionene. En kvinne i 50-årene, bosatt i Oslo, uttrykte det slik:

Vi kommer ikke vekk fra at vi er en kristen nasjon, og det kan være at det hadde vært lettere for oss om vi var litt tydeligere på at hele vårt politiske system tross alt er bygd på en slags human tradisjon som er basert på kristne grunnverdier. Og de kristne grunnverdiene er jo ganske forenlige med ganske mange andre religioner, sånn sett er det ingenting i vår grunnholdning som egentlig ekskluderer andre religioner. Så jeg tenker at hvis vi hadde vært litt ærligere om vår egen bakgrunn, så hadde det vært enklere å ønske andre religioner velkommen til et samvirke.

Hun pekte på nettopp dette som én positiv ting som kom ut av 22. juli, ved at «det begynte en god diskusjon om samvirke de ulike religionene imellom».

Flere informanter var inne på dette med kristne verdier som grunnlag for nasjonen og det norske. Flere anerkjente eksplisitt at disse verdiene ikke er utelukkende norske eller kristne. Men det var også de som oppfattet dem som særegent kristne, i kontrast til andre religioner. En pensjonert kvinne, som jeg intervjuet på Sørlandet, sa det slik:

Jeg tror at grunnen til vår vekst i Norge handler om at vi har innlemmet Gud med Jesus Kristus [i Grunnloven] helt fra 1814, og etter beste evne har prøvd å bruke hans prinsipper og verdier som har med nestekjærlighet og tilgivelse [å gjøre] ... det å gi et menneske en ny sjanse, det å tilgi, elske Gud av hele sitt hjerte og sin neste som seg selv ... Og ut ifra det så springer jo alle disse fine ordene som demokrati. Det er det som ligger i bunn for demokratiet. For i de landene der det ikke er demokrati, så ser du jo at de motsatte verdiene ligger i bunn.

Ut fra denne forståelsen av demokratibegrepet, satte hun pris på «Stoltenbergs fine ord om mer demokrati» i etterkant av hendelsene 22. juli, men mislikte at de ble fremstilt som sosialdemokratiske verdier uten mer oppmerksomhet rundt deres kristne røtter.

Analysen ovenfor illustrerer at religion kan fungere fellesskapsdannende: Å være personlig kristen kan tilrettelegge for å identifisere seg med andres religiøse tro. Man kan altså identifisere en felles forståelse med andre religiøse, selv om man er uenige om hvilken gud man skal tro på. Religiøsitet kan imidlertid også forsterke en skillelinje mellom egen tro og andres (ikke-)tro, og dermed fungere adskillende. I et storsamfunn der religion har liten plass i det offentlige ordskiftet, og der den plassen som finnes, i stor grad tildeles diskusjoner om islam og muslimer – ofte i negativ forstand – forsvinner nyansene om religion og religiøsitet. Slikt bidrar til å forsterke friksjoner mellom kristne og muslimer, men mer generelt også mellom troende og ikke-troende. Det gjelder for eksempel ved at ikke-religiøse føler at de må unngå religionskritikk generelt fordi alternativene de står overfor innebærer å akseptere stigmatisering av muslimer i det offentlige ordskiftet eller å fornærme muslimer gjennom sin problematisering av islamsk tro og praksis. Disse relasjonene mellom ulike religioner, og mellom tro og ikke-tro, presiserer behovet for en anerkjennelse av de mange vi-og-de-andre som enkeltindivider identifiserer

seg med. Denne anerkjennelsen fremhever at man stort sett kan finne *noen* felles identifikasjonsområder, samtidig som det er rom for å være uenig med hverandre. Et slikt uenighetsfellesskap (Iversen, 2014) åpner opp for de mange nyansene og uenigheter som eksisterer innenfor fellesskapets grenser.

Konklusjon

I dette kapitlet har jeg sett på uttrykk for fellesskap og uenigheter i formuleringer om «verdier» og «nasjonen» i beskrivelser av «hvem vi er» i lys av 22. juli. I møte med terroren ble potensialet som ligger i formuleringer om verdier og nasjonen mobilisert for å fremheve fellesskap. Ellers i hverdagen finnes det uenigheter om «våre verdiers» opprinnelse, hva de betyr i praksis, og hvilke implikasjoner de har. Likeså finnes det uenigheter om «nasjonen» og «nasjonal identitet» – hvem som skal inkluderes og hvem som skal ekskluderes fra den. Intervjuene jeg har utført som del av NECORE-prosjektet, indikerer at mange opplever at det er lite rom for disse uenighetene i debatter om innvandring og om etnisk og religiøs mangfold.

Når det gjelder 22. juli, er det uenigheter i forståelsen av årsakene til og konsekvensene av angrepene: Noen ser angrepene som et resultat av mangelen på rom for meningsmangfold, ikke minst ved at de som er kritiske til innvandring, ikke blir anerkjent eller tatt på alvor. Andre ser angrepene som et resultat av mangelen på håndtering av eksisterende rasisme og en etnisk nasjonalisme som vil ekskludere innvandrere og deres etterkommere fra nasjonen. Mange setter da også spørsmålsteget ved ettertidens håndtering av 22. juli i lys av disse to forståelsene: Handler det om en fortsatt mangel på et meningsmangfold som er åpent for innvandringskritikk, eller dreier det seg om en fortsatt ikke-håndtering av rasisme og ekskluderende holdninger til (muslimske) innvandrere og deres etterkommere? Til tross for gjentatte fremstillinger i offentligheten av den såkalt «politisk korrekte venstresiden» og den såkalt «innvandringskritiske høyresiden», fremstår disse to forståelsesrammene i mitt materiale som langt fra entydige, og høyre–venstre-aksen utgjør ikke en tydelig fortolkningsnøkkel.

Også mer generelt er det mange som opplever et manglende rom for nyanser i disse debattene. De møter for eksempel forventninger om enten å være *for* eller *imot* innvandring, noe som ikke reflekterer deres hverdag og virkelighet. En tydelig tendens som fremkommer i intervjumaterialet, er at uansett om man identifiserer seg med venstre-, sentrum-, eller høyresiden i norsk politikk, finnes det mange nyanser i meningene om innvandring, og om religion. Disse temaene har imidlertid blitt betente i dette «for eller imot»-klimaet, og derfor vegrer mange seg for å ytre sine meninger om dem. Resultatet for noen, blant både velkjente samfunnsdebattanter i det offentlige rom og enkeltindivider i deres hverdag, er at de ikke vil delta i debatter om disse temaene, om enn i enkelte perioder eller i visse settinger.

Med dette sitter vi igjen med følgende spørsmål: I etterkant av 22. juli, har vi verken greid å ta et oppgjør med mangelen på rom for de som er kritiske til innvandring, eller å ta et oppgjør med høyreekstremismen som finnes i vårt samfunn? Og er vi da på vei mot økt polarisering, der de sterke frontene dominerer, slik noen av informantene oppfatter det? Spørsmålene i seg selv tydeliggjør viktigheten av behovet for både fellesskap og uenigheter, konsensus og bestridelser. Det innebærer en eksplisitt anerkjennelse av de mange vi-og-de-andre som de aller fleste av oss identifiserer oss med. En slik anerkjennelse muliggjør et fellesskap som inkluderer flertallet, og som samtidig gir rom for å uttrykke de mange uenighetene som eksisterer innenfor dette fellesskapet.

Referanser

- Anderson, B. (2006). *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (revidert utg.). London: Verso.
- Botvar, P.K. (2013). Folkets svar på terroren. Sosiale, kulturelle og politiske aspekter ved massemonstringene. I O. Agedal, P.K. Botvar & I.M. Høeg (red.), *Den offentlige sorgen. Markeringer, ritualer og religion etter 22. Juli*, s. 26–46. Oslo: Universitetsforlaget.
- Brubaker, R. & Cooper, F. (2000). Beyond «identity». *Theory and Society*, 29, s. 1–47.
- Das, V. (1995). *Critical events. An anthropological perspective on contemporary India*. Oxford: Oxford University Press.
- Eriksen, T.H. (1995). We and Us: Two Modes of Group Identification. *Journal of Peace Research*, 32(4), s. 427–436.

- Eriksen, T.H. (2010). *Ethnicity and nationalism. Anthropological perspectives*. London: Pluto Press.
- Eriksen, T.H. (2011). Hva betyr «vi»? I T.H. Eriksen & H.E. Næss (red.), *Kulturell kompleksitet i det nye Norge*, s. 9–41. Oslo: Unipub.
- Ewing, K.P. (2008). *Stolen honor. Stigmatizing Muslim men in Berlin*. Stanford: Stanford University Press.
- Ezzati, R. (2011). «Alle ser på oss som utlendinger uansett.» Selvbilder og andre bilder av unge menn med muslimsk bakgrunn etter 11. september 2001. I T.H. Eriksen & H.E. Næss (red.), *Kulturell kompleksitet i det nye Norge*, s. 57–67. Oslo: Unipub.
- Ezzati, R.T. (2017a). *Kollektive identiteter og verdier*. Presentert på konferansen Norske verdier, kollektive identiteter og et motstandsdyktig samfunn, 24. oktober 2017.
- Ezzati, R.T. (2017b). *Unity in the terror-struck nation. The cases of France and Norway*. Presentert på konferansen Negotiating the nation. Implications of ethnic and religious diversity for national identity, 20. november 2017.
- Ezzati, R.T. (2017c). *Why do people (dis)engage in debates about diversity? Insights from post-terror Norway*. Presentert på den årlige konferansen til British Sociological Association, 3. april 2017.
- Ezzati, R.T. & Erdal, M.B. (2017). Do we have to agree? Accommodating unity in diversity in post-terror Norway. *Ethnicities*, s. 1–22.
- Harvey, W.S. (2011). Strategies for conducting elite interviews. *Qualitative Research*, 11(4), s. 431–441.
- Hitlin, S. & Piliavin, J.A. (2004). Values: Reviving a Dormant Concept. *Annual Review of Sociology*, 30, s. 359–393.
- Iversen, L.L. (2014). *Uenighetsfellesskap. Blikk på demokratisk samhandling*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Mouffe, C. (1999). Deliberative democracy or agonistic pluralism? *Social Research*, 66(3), s. 745–758.
- Mouffe, C. (2005). *On the political*. London: Routledge.
- Repstad, P. & Henriksen, J.-O. (red.). (2005). *Mykere kristendom? Sørlandsreligion i endring*. Bergen: Fagbokforlaget.

